

**ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՊԱՐՄԻՑ ԼԵԶՎԻ
ՏԱՐԱԾՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ՝ ԸՍՏ ԵՂԻՇԵ ԱՎԱԳ
ՔԱՀԱՆԱ ԳԵՂԱՍՅԱՆՑԻ ՈՒՂԵԳՆԱՑԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐԻ՞**

Թերեզա Ամրյան¹

ԵՊՀ

DOI:10.46991/jos.2023.23.1.051

51

19-րդ դարի հեղինակ Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցը, որը հայ ընթերցողին հայտնի է նաև Հայկունի անվամբ, 1885թ. շրջագայել է Արցախում և տպագրել իր «Ուղեգնացական ակնարկներ» աշխատանքը: Գեղամյանցի աշխատանքում ուշագրավ են Շուշիում իրանական մշակույթի և պարսից լեզվի տարածվածության մասին հիշատակումները: Այդ ժամանակ Շուշիում ապրող պարսիկների վերաբերյալ Գեղամյանցի տված տեղեկությունների շնորհիվ պատկերացում ենք կազմում, թե ինչով են զբաղվել և ինչ դեր են ունեցել պարսիկները քաղաքի կյանքում, ինչ հարաբերություններ են ունեցել հարևան հայերի հետ: Տեղի հայ ազգաբնակչության կենցաղի և առօրյայի մասին խոսելիս Գեղամյանցը նշել է, որ ուրախալի միջոցառումների ժամանակ հայերը երգել են նաև պարսկերեն երգեր, հայերը մասնակցել են հարևան պարսիկների հարսանիքներին և հակառակը: Խոսելով որոշ հայկական դպրոցների մասին՝ հեղինակը հիշատակել է, որ այդ դպրոցներում նաև պարսկերեն են դասավանդել: Իր աշխատանքում Գեղամյանցը հիշատակել է պարսից գրականության գոհարները հայերեն թարգմանելու և Շուշիում տպագրելու վերաբերյալ: Գեղամյանցն անդրադարձել է Շուշիում և դրա շրջակայքում գտնվող պարսիկների սրբավայրերին և այն ուխտատեղիներին, ուր այցելում էին պարսիկները: Գեղամյանցի ներկայացրած տեղեկությունները հաճախ հանդիպում են նաև այլ աղբյուրներում, բայց Գեղամյանցի աշխատանքն աչքի է ընկնում ազատ և անբռնազրոս պարզությամբ: Այդ առումով այս սկզբնաղբյուրի տված տեղեկությունները արժևորելն ու հետազոտելը ուսանելի է և խիստ արդիական:

Բանալի բառեր՝ պարսկերեն, մշակույթ, լեզու, տարածք, սրբավայր, ուխտատեղի

□ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 21T-6B125 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում

¹ Թերեզա Ամրյանը Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի դոցենտ է, պատմական գիտությունների թեկնածու, էլ. փոստ՝ amryantereza@ysu.am, ORCID 0000-0002-9298-0047

Հայ հոգևորական Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցը², որը հայտնի է նաև Հայկունի անունով, 1885թ. շրջագայել է Արցախում և «Մեղու Հայաստանի» պարբերականում 43 հոդվածներով տպագրել է իր «Ուղեգնացական ակնարկները»: 2010 թվականին այդ հոդվածները մեկտեղվել են և հրատարակվել գրքի տեսքով (Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանց (Հայկունի), Ուղեգնացական ակնարկներ, Երևան, 2010):

Գեղամյանցն ուշագրավ տեղեկություններ է ներկայացրել Արցախի տեղանքի, բնության, մշակույթի, բնակիչների վարքուբարքի մասին: Նրա աշխատանքի որոշ հատվածների համակողմանի հետազոտությունը թույլ է տալիս պատկերացում կազմելու այդ ժամանակ Շուշի³ քաղաքում պարսկական մշակույթի և պարսից լեզվի տարածվածության մասին: Հետազոտությունը կատարելիս կիրառվել են պատմական և պատմահամեմատական մեթոդները: Գեղամյանցի տված տեղեկությունները համեմատվել ու համադրվել են այլ աղբյուրներից և հետազոտական աշխատանքներից քաղված նյութի հետ:

Հարկ է նշել, որ տարբեր աղբյուրներում առկա են այդ ժամանակաշրջանում Շուշի քաղաքի բնակիչների մասին տեղեկություններ: Մի շարք աղբյուրներում Շուշիում ապրող ժողովուրդները ներկայացվել են որպես կրոնական համայնքներ⁴: Որոշ հեղինակներ Շուշիում ապրող մարդկանց մասին խոսելիս

² Հայ հոգևորական, մանկավարժ և պատմաբան Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցը ծնվել է 1844 թ. Ախալցխայում: Հայկունի կեղծանվամբ հայտնի Գեղամյանցը գրական հարուստ ժառանգություն է թողել: Նրա գործերը հրատարակվել են «Հայկական աշխարհ», «Արարատ», «Փորձ», «Մեղու Հայաստանի», «Մշակ», «Արձագանք» պարբերականներում, «Հովիվ», «Հովիտ» շաբաթաթերթերում: Գեղամյանցը վախճանվել է 1920 թվականին Տփղիսում:

³ Շուշի տեղանվան մասին տե՛ս Սյավա Սարգսյան, *Արցախի բնակավայրերը (ստուգաբանություններ)* (Երևան, 2018), 58-63:

⁴ Հայ-աղբյուրագիտական հակամարտության մեջ կրոնի դերի վերաիդիման մասին տե՛ս Artyom Tonoyan, “Armenia-Azerbaijan: Rethinking Role of Religion in the Nagorno-Karabakh Conflict, Religion, Conflict, and Stability in the Former Soviet Union,” in *Religion, Conflict, and Stability in the Former Soviet Union*, ed. Migacheva Katya, and Frederick Bryan (Rand Corporation, 2018), 13-21.

հիշատակել են «քրիստոնյաներ» և «մահմեդականներ»⁵: Օրինակ՝ 19-րդ դարի 2-րդ կեսի հայ մշակույթի և հայագիտության երախտավոր Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանը Շուշիի ազգաբնակչության մասին գրել է հետևյալը. *«Քաղաքիս գլխավոր բնակիչներն են հայ և շիա-մահմեդական. վերջիններս բնակում են քաղաքի ստորին մասում: Մեծամասնությունն կազմում են առաջիններն հայերն, որք բնակում են քաղաքի վերնամասում եւ ունին չորս եկեղեցի»*⁶: Գեղամյանցի աշխատանքն առանձնահատուկ է նրանով, որ ներկայացնում է տարբեր ժողովուրդներին, նրանց մշակութային առանձնահատկությունները և ավելի պակաս է շեշտում կրոնական պատկանելությունը:

Խոսելով Արցախում պարսիկների ներկայության մասին՝ Գեղամյանը նշել է. *«Վաղ ժամանակ պարսիկները մի բուռ հող անգամ չունեին Արցախում Մի ջիւանշիրցի աւագակ՝ Փաննահ խանը, վաղ ժամանակ աւելի խելօք և աւելի գործուն գտնուեցաւ, քան Խամսայի հինգ հայ մելիքները: Փաննահը աւագակութիւնից խանութեան բարձրացաւ և երկփեղկեց ու պառակտեց Խամսայի մելիքութիւնը: Փաննահի որդին՝ Բքրահիւմ խանը, յիշեալ երկրին և նրան տիրապետողներին տակնուվրայ արաւ, որոնք, խոտ կերած ձկների նման գժուեցան և ջրի երեսն էլնելով, վերջիվերջոյ բանն այնտեղ հասցրին, որ մի Մէհդի Ղուլի խան՝ Բքրահիւմ խանի որդին, կեղծ վկայականներով ողջ Արցախը փայ ու բաժին արաւ՝ իւր ջորեպանների և սայլապանների մէջ»*⁷:

⁵ Տե՛ս Ռուբեն Տեր-Գասպարյան, *Շուշի* (Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1993), 77-79:

⁶ Մակար Բարխուդարեանց, *Աղուանից երկիր և դրացիք* (Արցախ, Գանձասար Աստուածաբանական կենտրոն, 1999), 231:

⁷ Վերոնշյալ իրադարձությունների մասին առավել մանրամասն՝ Րաֆֆի, *Խամսայի մելիքությունները (1600-1827)* (Թիֆլիս, Կովկասի Կառավարչ. գլխ. կառավար. տպարան, 1882), 57-117:

⁸ Եղիշե Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ* (Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2010), 37; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 64, Կիւրակէ, 18 Օգոստոսի:

Գեղամյանցը հիշատակել է Շուշիում գտնվող ջրի երկու աղբյուրի մասին, որ տեղակայված էին «մինը՝ լաւագոյնը՝ թիւրքաց (պարսկաց)», միւսը՝ հայոց բաժնում»⁹։ Խոսելով Շուշիում պարսիկների սրբավայրերի և մզկիթների մասին՝ Գեղամյանցը հիշատակել է. «Մզկիթները հիշատակ են Գեօհար (Գօհար) աղայի¹¹։ Սա ողջ Արցախին յայտնի Իբրահիմ խանի դուստրն է եղել։ Աղա տիտղոսը պատուի համար տրուած է իրան թէպէտն ինքը իգական սեռին է պատկանում»¹²։ Ռուբեն Տեր-Գասպարյանը այս առթիվ նշել է. «Իբրահիմ խանը 1768-1769 թթ. կառուցել է Շուշիի մզկիթը, որը հետագայում նորացվել ու վերակառուցվել է նրա դուստր Գյովար խանումի կողմից»¹³։

Խոսելով Շուշիի բնակիչների զբաղմունքի մասին՝ Գեղամյանցը նշել է. «Այր մարդկանց՝ թէ՛ հայկազանց և թէ՛

⁹ Գեղամյանցը աշխատանքի այս հատվածում միևնույն հանրույթի համար կիրառել է «թյուրք» և «պարսիկ» եզրերը միաժամանակ՝ «պարսիկը» նշելով փակագծերում։ Եզրերի նման կիրառությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Շուշիում ապրող մուսուլմանները եղել են Ատրպատականից գաղթած վերաբնակիչներ (հիմնականում Փանահ խանի կառավարման տարիներին)։ Նրանք գիտեն «թյուրքերենը»՝ որպես մայրենի, և պարսկերենը՝ որպես Իրանի ներսում և տարածաշրջանում այլոց հետ հաղորդակցվելու միջոց (lingua franca)։ Նրանց՝ Ատրպատականից գաղթած լինելու թեզի օգտին է խոսում նաև Հասան Իֆիսա Ալիզադեի հետևյալ վկայությունը. «Փանահ խանը Շուշին հին ատրպատականյան նարտարապետական կառույցների ավանդական ոճով կառուցելու համար մարդիկ ուղարկեց և Թավրիզ, Արդաբիլ ու այլ քաղաքներից վարպետներ բերեց։ Հետագայում այս վարպետներն իրենք էլ բնակվեցին Շուշի քաղաքում» (տե՛ս Həsən İfşa Əlizadə, *Şuşa şəhərinin tarixi, Qarabağnamə, 3-üncü kitab* (Bakı, 2006)։ 83) (Երախտագիտություն ենք հայտնում ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնի ղեկավար Բ. Գ. թ. Արսլանով Տոնոյանին՝ Հասան Իֆիսա Ալիզադեի աշխատանքից օգտվելիս մասնագիտական աջակցություն ցուցաբերելու և արժեքավոր խորհուրդների համար)։

¹⁰ Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 10; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 49, Հինգաբթի, 27 Յուլիսի։

¹¹ Այս մզկիթի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Շուշիի Գոհար տիկնոջ Վերին մզկիթը լիովին իրանական կրոնամշակութային օրինակներից է. *արևելագետ*, 14.10.2019; <https://artsakhpress.am/arm/news/115214> (հասանելի է 25.06.2023); Շուշիում վերականգնվել է Գոհար տիկնոջ Վերին մզկիթը, 04.10.2019 <https://www.aravot.am/2019/10/04/1070083/> (հասանելի է 25.06.2023); Շուշիում վերականգնվել է Գոհար տիկնոջ Վերին մզկիթը, 08.10.2019, <https://escs.am/am/news/5191> (հասանելի է 25.06.2023)։

¹² Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 20; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 56, Կիրակի, 21 Յուլիսի։

¹³ Տեր-Գասպարյան, *Շուշի*, 41։

պարսկաց մեծագոյն մասը պարապում է արհեստներով, մնացեալը առնտուրով, որ այժմ ընկած է»¹⁴։ 19-րդ դարի 50-ական թթ. արհեստավորների պրոֆեսիոնալ կազմի ցուցակում դժվար է մատնանշել մի արհեստ, որ գոյություն չունենար 18-րդ դարում։ Թեև Շուշիում խոշոր արդյունաբերական արտադրություն չկար, բայց լայնորեն զարգացած էին արհեստները¹⁵։ Ռուսական գերիշխանության հաստատումից հետո (1805) Շուշիում սկսել է մեծ զարգացում ապրել նաև առնտուրը, ինչը նպաստել է տնտեսական աճին¹⁶։

Խոսելով Շուշիի քաղաքացիների ծախսերի և որոշ ծառայությունների դիմաց արվող վճարի մասին՝ Գեղամյանը նշել է. «Քաղաքի տարեկան արդիւնքը հասնում է 50.000 ռուբլիի։ Նոյնքան էլ ծախք կը լինի։ Ծախուց մեջ ամենախոշորը դպրոցներին տրուած նպաստն է, ընդհանրին՝ 10.000, իսկ քաղաքական-օրիորդականին՝ 1.000 ռուբլի։ Ընդամենը ուրեմն տարեկան 11.000 ռ., որոյ 2/3-ը վճարում են հայք, իսկ 1/3 մասը՝ պարսիկք»¹⁷։

Գեղամյանցն իր աշխատանքում ներկայացրել է այնպիսի ազգագրական տվյալներ, որոնք վկայում են Շուշիում հայ և պարսիկ հարևանների բարիդրացիական առնչությունների մասին. «Խիստ շատերը Շուշուայ հայերից հաւատացնելով հաւատացնում էին ինձ, որ իրանց հարսանիքներին, հրաւեր և կերուխումներին շատ անգամ մասնակից են լինում տեղւոյն պարսիկները։ Եվ փոխադարձաբար»¹⁸։

Ուղեգնացական ակնարկներում Շուշեցիների առօրյա կյանքի, կենցաղի և բնակարանների նկարագրություններին

¹⁴ Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 11; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 49, Հինգաբթի, 27 Յունիսի։

¹⁵ Տե՛ս Տեր-Պասապարյան, *Շուշի*, 43-44, 51։

¹⁶ Տե՛ս Տեր-Պասապարյան, *Շուշի*, 46-49; 54-55։

¹⁷ Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 13; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 50, Կիւրակէ, 30 Յունիսի։

¹⁸ Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 21; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 56, Կիւրակէ, 21 Յունիսի։

ուշադրություն դարձնելիս ևս ընթերցողը կարող է տեսնել իրանական մշակույթի հետաքրքիր տարրեր: Գեղամյանը նշել է հետևյալը. «Այցելեցի մի քանի տներ: Ուրեմն և մի քանի խօսք էլ նրանց արդուզարդի մասին: Տների յատակ և պատերի վերին մասերը երբեմն պարսկաձև ներկած, երբեմն մերկ, բաց են: Պատերը՝ յաճախ գաճաճ, երբեմն պաստառած: Յատակը՝ յաճախակի աններկ, բայց երբեմն ներկած և երբեմն շքեղապես պարկետած: Կահ-կարասիքը՝ և եւրօպականը, և՛ պարսկականը, ի միասին թէև բաւակիանին ներդաշնակ կերպով»¹⁹: «Գրեթէ իւրաքանչիւր տան պատից մի-մի թառ է կախած: Ածում և երգում են պարսկերէն»²⁰:

Գեղամյանը նկարագրել է Շուշիում իր հանդիպումը այդ ժամանակ Անդրկովկասում հայտնի պարսիկ հոգևորականի հետ: «Չնայելով, որ հիւանդ էր և անկողնում պառկած, Գազի Միրզա Հասանը բարեհաճեց ընդունել ինձ: Այս մարդը, ինչպէս յայտնի է, անդրկովկասեան բոլոր շիիներին շէյխ-իւ-իսլամ է նշանակուած և Թիֆլիս տեղափոխուելու համար սպասում է թագաւոր կայսեր հաստատութեանը: Գազի Միրզա Հասանը տակաւին ջահիլ տղամարդ է: Բաւականին լաւ է խօսում ռուերէն: Եւ խօսելիս ընտիր և առողջ մտքեր շատ է յայտնում: Նրա նիստուկացն իմ աչքին թուաց շատ պարզ ու հասարակ, որ, իհարկէ, շատ և շատ գովելի է և Միրզա Հասանի համար պատուաբեր: Ապագայ շէյխ-իւ-իսլամը միմիայն մի կին ունի: Մինչ ցարդ նա պարսկերէնի և մահմէդական կրօնի ուսուցիչ է եղել տեղւոյս ռէալական դպրոցում՝ ստանալով 600 ռուբլի ռոճիկ ի տարին»²¹:

¹⁹ Գեղամյան, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 14; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 51, Հինգշաբթի, 4 Յուլիսի:

²⁰ Գեղամյան, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 14; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 51, Հինգշաբթի, 4 Յուլիսի:

²¹ Գեղամյան, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 20; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 56, Կիւրակէ, 21 Յուլիսի:

19-րդ դարում Արցախում գործել են տարբեր դպրոցներ: Հայտնի են եղել հետևյալ դպրոցները. «Լեմսի շկոլ» անունով հայտնի ուսումնարան կամ միսիոներների դպրոց, Շուշիի պետական գավառական դպրոց (գավառական դպրոցում նաև թաթարերեն էին դասավանդում), Շուշիի պետական քաղաքային դպրոց, Ղարաբաղի թեմական դպրոց, Շուշիի ռեալական դպրոց, ռուսական օրիորդաց Մարինսկու դպրոց, Ամարասի և Գանձասարի դպրոցներ, 1864 թ. Մարիամ Հախումյանի ջանքերով ստեղծված օրիորդաց դպրոց, 1870-1880-ական թթ. ընդհատումներով գործած Սեդրակ Բաղինանի, Հովսեփ Թառումյանի, Հովհաննես Տեր-Միքայելյանի, Արտեմ Պարոնյանի, Բոգդան Բոգդանիչի և այլոց՝ Շուշիում բացած մասնավոր դպրոցներ²²:

Թեև Շուշիում մեծ պարսկական համայնքի գոյության մասին հստակ տվյալներ չկան, բայց Շուշիի դպրոցներում մինչ 19-րդ դարի առաջին կեսը դասավանդվել է պարսկերեն²³: Ռուբեն Տեր-Գասպարյանի աշխատանքում նված է. *«1832 թ. դպրոցն արդեն ուներ 65 աշակերտ եւ 4 ուսուցիչ: 1840 թվականին դպրոցում ավանդում էին հետևյալ առարկաները՝ 1) աստվածային օրենք, 2) սրբազան պատմություն, 3) հայոց քերականություն, 4) ռուսաց լեզու (ընթերցանություն եւ քերականություն), 5) պարսկերեն լեզու, 6) թվաբանություն եւ 7) երգեցողություն»*²⁴: *«Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը» աշխատանքում նսհիշատակվել*

²² Տեր-Գասպարյան, *Շուշի*, 97-102, 109-112; Սմբատ Ավագյան, *Էջեր Լեռնային Ղարաբաղի կուլտուր-կրթական կյանքի պատմությունից* (Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1982), 7-8; *Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը* (Շուշի, Տպարան Բ. Տեր-Սահակեանի, 1913), 11, 69; Գրիշա Հարությունյան, *Ժողովրդական կրթության զարգացումը լեռնային Ղարաբաղում* (Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 1985), 7-51:

²³ Մուշեղ Սանթրոսյան, *Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին* (Երևան, Հայպետուսմանկիրատ, 1964), 415; Լեօ, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913)* (Թիֆլիզ, Տպարան Ն. Աղանեանի, Պոլից. 7, 1914), 354:

²⁴ Տեր-Գասպարյան, *Շուշի*, 102-103:

է ուսուցիչների ռոճիկների մասին և հիշատակվում է նաև պարսից լեզվի դասատուի աշխատավարձը (200 ռուբլի)»²⁵:

Շուշիում 19-րդ դարում սկսել է զարգացում ապրել գրատպությունը: 1821 թ. Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի «Ավետարանական քարոզչական ընկերությունը» թույլտվություն է ստացել ռուսական իշխանությունից Կովկասում հիմնելու դպրոց և տպարան: Բազելցիներն իրենց գործունեությունը ծավալելու համար ընտրել են Շուշի քաղաքը²⁶: 1827 թ. միսիոներները հայ աշակերտների համար բացել են դպրոց, 1828-ից էլ մոտ 7-8 տարի հայերենով հրատարակել են գրքեր և գրքույկներ²⁷: Բազելցի բողոքականները ուշադրությունը կենտրոնացրել են երկու հանգամանքի վրա՝ ավելացնել նոր բացված ուսումնարանի աշակերտների թիվը, զարգացնել հրատարակչական գործը կիրառելով աշխարհաբարը առնաց գրաբարյան հավելումների²⁸:

Հայտնի է, որ Շուշիի հայոց թեմական դպրոցում հայոց լեզվի, ֆրանսերենի, գծագրության և վայելչագրության ուսուցիչ Սամվել Գյուլզադյանը պարսկերենից հայերեն է թարգմանել Ֆիրդուսու «Ռուստոմ և Սոհրաբ»-ը (Շահնամեից), որ 1893 թ. լույս է տեսել Արցախում գործող Միրզաջան Հակոբյանի տպարանում²⁹: Արցախում շրջագայելու ժամանակ Գեղամյանցը հանդիպել է Գյուլզադյանին և այդ առթիվ նշել է հետևյալը. «Այցելեցի պ. Սամուել Գիւլզադէանին: Սա «Մեղուի» թղթակիցն էր Թարիզում: Այժմ հայոց լեզուի ուսուցիչ է Շուշուայ հոգևոր դպրոցում: Պարոնի մօտ երեք ձեռագիր ինքնուրույն աշխատութիւն տեսայ և թերթեցի: Թերթեցի, հաւանեցի և նորից, ծայրէ

²⁵ Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը (Շուշի, Տպարան Բ. Տեր-Սահակեանի, 1913), 12:

²⁶ Սմբատ Ավագյան, *Նյութեր Ղարաբաղի նախատվեստական շրջանի մամուլի պատմությունից* (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1969), 7; Տեր-Գասպարյան, *Շուշի*, 96-97:

²⁷ Տեր-Գասպարյան, *Շուշի*, 86:

²⁸ Ավագյան, *Նյութեր Ղարաբաղի նախատվեստական շրջանի մամուլի պատմությունից*, 9-10, 13:

²⁹ Ավագյան, *Նյութեր Ղարաբաղի նախատվեստական շրջանի մամուլի պատմությունից*, 37:

ի ծայր, կարդացի ձեռագրաց երկուքը: Երրորդը դեռ կարդացած չեմ, թէն բովանդակութեան մասին, թերթացիծս մի թեթև գաղափար ունիմ: Պ. Գիւլզադեանի հեղինակութիւնքը սոքա են: Առաջինք՝ «Հայելի», որ մի հաւաքածու է 200 հատ ժողովրդական, թարգմանական (պարսկերէնից) և ինքնորոյն առակների և առածների: Բովանդակութիւնքը՝ իմաստալից, բարոյական, լեզուն՝ ճոխ, ոտանաւոր-բանաստեղծական: Երկրորդ՝ «Հաւ և Ռձակ» (աքաղաղ)»³⁰: Հատկանշական է, որ կարդալով Գիւլզադյանի ստեղծագործութիւնները, Գեղամյանցը նրան անվանել է «Հայ Ֆիրդուսի»: «Օգուտ քաղելով Շուշիում վայելածս մի քանի օր ազատութիւնից՝ ես կարդացի պ. Գիւլզադեանի «Ոսկի աղունակ» գուսանական բանաստեղծութեան մի քանի հատուածները: Եւ այժմ, որքան ինքս եմ հասկանում, կարող եմ վկայել, որ եթէ այդ գրուածքը տպագրուի, մի շատ պատուաւոր տեղ պիտի բռնէ հայ նոր գրականութեան մէջ: Համարձակ կասեմ, որ պ. Գիւլզադեանը մի շնորհալի բանաստեղծ է: Պարոնը կարող էր մեզ համար մի Ֆերդուսի լինել: Եւ, ինչպէս պարսիկ, նոյնպէս և հայ Ֆերդուսին զարմանալի ճոխ երեւակայութեան և մայրենի լեզուի հմտութեան տէր են: Պ. Գիւլզադեանը ինձ խոստացաւ իւր «Ոսկի աղունակ»-ը ևս շուտով մաքրորի վերածել և առաջարկել ի տպագրութեան»³¹:

Ասկերանի շրջանի Դաշուշեն³² համայնքի ուխտատեղիի մասին խոսելիս Գեղամյանցը հիշատակել է, թե ինչպէս են հայ ուխտավորները զվարճանում և երգում պարսկերէն. «Դաշուշենի կողքին գտնուած ուխտատեղին կոչվում է Սարիբէկ կամ, ինչպէս մի հինաւորց պառաւ ինձ ասաց, Սրաբէկ (սրով, թրով բեկեալ

³⁰Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 22; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 57, Հինգշաբթի, 25 Յուլիսի:

³¹Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 32; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 62, Հինգշաբթի, 11 Օգոստոսի:

³²Դաշուշեն տեղանվան մասին տե՛ս Սարգսյան, *Արցախի բնակավայրերը (ստուգաբանություններ)*, 46-47:

արդեօք)³³: Մի անծածկ չորս պատի մէջ դրած է մի խաչքար կամ գերեզմանաքար, առանց որևէ արձանագրութեան: Ժողովուրդը որոշեալ օրերում և, ասում էին, երբեմն և սովորական կիրակիներում գալիս է և այդտեղ մոմ վառելով ու խունկ ծխելով՝ կատարում է իւր ուխտը և վերադառնում: Մենք էլ համբուրեցինք յիշյալ խաչքարը առանց աջահամբոյր ձգելու քահանայի տուփի մէջ: Պատճառը յետոյ կասեմ: Սարիբէկում կան մի քանի գերեզմաններ՝ հանդերձ արձանագրութեամբք, մի մատրաձն գերեզմանատուն և մի կարգ հիւրասենեակներ: Ուխտաւորների թիւը բաւականին շատ է, որոնք գետեղում են թէ՛ սենեակներում և թէ՛ քարքափներում: Ոմանք արդէն սկսել են թառ ածողների շուրջը բոլորել: Ածում և երգում են պարսկերէն: Սարիբէկում և նոյնիսկ նահատակի գերեզմանի շուրջ, կան մի հիւանուորաց թեղի և բռնի ծառեր՝ սաղարթախիտ տերևներով»³⁴: Գեղամյանցը նշել է նաև ժամանակավորապես Դաշուշենում բնակվող և որպէս հնձվոր աշխատող պարսիկների մասին. «Դաշուշենում, ինչպէս յետոյ և միւս գիւղերում մենք պատահեցանք մի խումբ դարադաղցի հայերի: Դրանք գալիս են այս կողմերը քաղաքում մշակութիւն անելու, իսկ գիւղերում՝ արտեր հնձելու: Տարէնը իւրաքանչիւր ոք աշխատում է 50-60 ռուբլի և անցնում, գնում իւր հայրենիքը կրկին: Դարադաղցի հնձւոր պարսիկների ևս մենք պատահեցանք վերջերում»³⁵:

Խոսելով Շուշիից դուրս գալու և ճանապարհորդությունը շարունակելու մասին՝ Գեղամյանցը հիշատակել է Մելիբեկլու գյուղում բնակվող պարսկուհիների մասին: «... ասում են, շատ հարուստ գիւղ է, նրա բնակչուհեաց զարդերը շատ ճոխ են, միևնոյն

³³ Այս սրբավայրի ներկա վիճակի և դրա շուրջ աճող բույսերի մասին տե՛ս՝ Ծատրյան Մայա, Արգումանյան Մարիետա, «Ասկերանի շրջանի Դաշուշեն համայնքի շրջակայքի դէնդրոֆորան», *Արցախի պետական համալսարանի Գիտական տեղեկագիր*, (Ստեփանակերտ, 2017): 155-158:

³⁴ Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 25; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 59, Հինգշաբթի, 1 Օգոստոսի:

³⁵ Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 25; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 59, Հինգշաբթի, 1 Օգոստոսի:

ժամանակ յիշեալ **պարսկուհիք** ողջ գաւառում յայտնի են իրանց գեղեցկութեամբ»³⁶: Գեղամյանցը պարսիկ կանանց հագուկապը համեմատել է քոլանիների³⁷ հագուստի հետ և գրել հետևյալը. «Քոլանիները, ինչպէս և պարսիկ կանայք, իրենց դունչը չեն փաթաթում: Իրանք ևս, Արցախի հայկուհիներից աւելի ազատ են պահում իրանց օտարականների առաջ»³⁸:

Գեղամյանցը նաև նշել է, որ Շահբուլաղ³⁹ գնալու ճանապարհին հանդիպել է պարսիկ ճամփորդների. «Մութը նոր էր կոխում, երբ մենք հասանք Շահբուլաղ իջևանը: Փոստայի կայարանում իջևանել, իհարկէ, կարելի չէր մեզ, Ֆուրգոնների համար յատկացեալ խանի մէջ՝ նոյնպէս, վասնզի տեղ չը կար, և ուրիշ պարսիկ ճանապարհորդներով լիքն էր այդ լուռտ ու կեղտոտ խանը: Ուստի մենք մեզ համար ննջարան ընտրեցինք բաց երկնքի տակ Շահբուլաղի ակունքը և նրան շրջապատող մացառուտները»⁴⁰: Գեղամյանցը հիշատակել է Շահբուլաղի լեռան գագաթին գտնվող վանքի մասին. «Այդ վանքը մինչև հիմայ կայ և մի փոքրիկ մատուռ է: Վրան միայն Մ տառը կայ, ուրիշ ոչինչ: Այսպէս թէ այնպէս՝ Թառնագիրտ կամ Տիգրանակերտ աւերակների վրայ առաջին Փաննահ խանը մի բերդ շինեց, որ հայ մելիքները քանդեցին: Յետոյ այդ բերդը պարսից ձեռքով վերստին նորոգուեցաւ: Նրանում մի քանի անգամ պատերազմներ եղան:

³⁶ Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 37; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 64, Կիւրակէ, 18 Օգոստոսի:

³⁷ Քոլանի մի թիւրք տարր է, որ Զիւանշիրում նոյն է անում, ինչ որ աւագակ և թափառական քիւրդերը Տանկահայաստանում (Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 39; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 65, Հինգշաբթի, 22 Օգոստոսի):

³⁸ Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 73; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 79, Հինգշաբթի, 10 Հոկտեմբերի:

³⁹ Սամվէլ Կարապետյան, *Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին քոնակցված շրջաններում* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1999), 226-227:

⁴⁰ Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 38; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 64, Կիւրակէ, 18 Օգոստոսի:

Այսօր չափառների⁴¹ բնակարանն է»⁴²: Շահբուլաղից դուրս գալով և շարունակելով ճանապարհը՝ Գեղամյանցը անցել է մի քանի բնակավայրերի միջով, հասել է մի գյուղ, որտեղ պարսիկների ուխտատեղի կար «... յետոյ Ղարափիրում գիւղը, որ իւր կշտին ունեցած կրկին սրբավայրերի պատճառաւ այս կողմերում նշանաւոր ուխտատեղի է պարսկաց համար: Ասացին, որ այդտեղ ուխտի գալիս են նաև Թիֆլիսի պարսիկները: Ուխտատեղիքը քառակուսի, փառաւոր շինութիւնք են: Մինի ճակատին արձանագրութիւն կայ: Շինութիւնքը քարից են են շինած, իսկ այս կողմերի քարերը քարացած կիր են՝ սաստիկ սպիտակ և թեթև: Քարերը հանում են գիւղերին կից եղած Խաչէնի լեռանց լանջերից, որոյ վրայովն անցնում ենք և մենք»⁴³:

Այսպիսով, կարող ենք վստահաբար ասել, որ Արցախի տարածքում, մասնավորապես Շուշի քաղաքում հայ-իրանական առնչությունների, պարսից լեզվի տարածվածության մասին Գեղամյանցի տված տեղեկությունները բացահայտում են ոչ միայն հայ-իրանական բազմակողմանի առնչությունները, այլև ներկայացնում Շուշին որպես գունեղ մշակութային ներկայնակ ունեցող քաղաք:

⁴¹ Չափառ - թիկնապահ զինվոր Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանց, Ուղեգնացական ակնարկներ, Երևան, 2010, էջ 8:

⁴² Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 39; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 64, Կիւրակէ, 18 Օգոստոսի:

⁴³ Գեղամյանց, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, 40; Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 65, Հինգշաբթի, 22 Օգոստոսի:

THE PREVALENCE OF IRANIAN CULTURE AND THE PERSIAN LANGUAGE IN SHUSHI ACCORDING TO TRAVELLING NOTES OF ARCHPRIEST YEGHISHE (HOVAKIM) GEGHAMIANTS

Tereza Amryan⁴⁴

19th-century author, Archpriest Yeghishe (Hovakim) Geghamiants, who is also known to the Armenian reader as Haykuni, in 1885 traveled to Artsakh and published his work “Travelling Notes”. There are noteworthy mentions of the prevalence of Iranian culture and the Persian language in Shushi City in Geghamiants’s work. Thanks to the information given by Geghamiants about the Persian people living in Shushi at that time, we get an idea of what they were involved in and what role the Persians had in the life of the city, what relations they had with the neighboring Armenians. When speaking about the daily life of the local Armenian population, Geghamiants noted that Armenians also used to sing Persian songs during their happy events, Armenians used to participate in the wedding ceremonies of neighboring Persians, and vice versa. When speaking about some Armenian schools, the author mentioned that the Persian language was also taught in those schools. In his work, Geghamiants mentioned translating masterpieces of Persian literature into Armenian and publishing them in Shushi. Geghamiants referred to the Persian sanctuaries in Shushi and around the city, he refers to the pilgrimage sites visited by the Persians. The information presented by Geghamiants is often found in other sources too, but the work of Geghamiants stands out for its free and natural simplicity. In that sense, it is instructive and highly relevant to value and research the information provided by this source.

Keywords: Persian, culture, language, territory, shrine, place of pilgrimage.

РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ ИРАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА В ШУШИ СОГЛАСНО ПУТЕВЫМ ОЧЕРКАМ ПРОТОИЕРЕЯ ЕГИШЕ (ОВАКИМ) ГЕГАМЯНЦА

Тереза Амрян⁴⁵

Автор XIX века Егише старший священник протоиерей Гегамянц, также известный армянскому читателю как Айкун, в 1885 году совершил поездку по Арцаху и опубликовал свой труд «Путевые заметки». В работе Гегамянца примечательны упоминания о распространении иранской

⁴⁴ Tereza Amryan is an Associate Professor at the Chair of Iranian Studies of the Faculty of Oriental Studies at the Yerevan State University, E-mail: amryantereza@ysu.am, ORCID [0000-0002-9298-0047](https://orcid.org/0000-0002-9298-0047)

⁴⁵ Тереза Амрян - к.и.н., доцент кафедры иранистики факультета востоковедения Ереванского государственного университета, Эл. почта: amryantereza@ysu.am, ORCID [0000-0002-9298-0047](https://orcid.org/0000-0002-9298-0047)

культуры и персидского языка в городе Шуши. Благодаря сведениям Гегамянца о персах, живших в Шуши в то время, мы получаем представление о том, чем они занимались и какую роль играли персы в жизни города, какие отношения у них были с армянскими соседями. Говоря о быте местного армянского населения, Гегамянец отмечал, что армяне также пели персидские песни во время радостных событий, армяне участвовали в свадьбах своих соседей персов и наоборот. Говоря о некоторых армянских школах, автор отмечал, что в этих школах также преподавался персидский язык. В своей работе Гегамянец упоминал о переводе жемчужин персидской литературы на армянский язык и их издании в городе Шуши. Гегамянец упоминал о персидских святынях в Шуши и в окрестностях города, а также о местах паломничества, которые посещали персы. Сведения, представленные Гегамянцем, часто встречаются и в других источниках, но работа Гегамянца отличается вольным, непринужденным и непосредственным изложением. В этом смысле исследование данных, предоставленных этим первоисточником, очень информативно, познавательно и весьма актуально.

Ключевые слова: персидский язык, культура, язык, территория, святыня, место паломничества.

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ավագյան, Սմբատ, *Էջեր Լեռնային Ղարաբաղի կուլտուր-կրթական կյանքի պատմությունից*, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1982:

Ավագյան, Սմբատ, *Երկրորդ Ղարաբաղի նախաստվերական շրջանի մամուլի պատմությունից*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1969:

Բարխուդարեանց, Մակար, *Աղուանից երկիր և դրացիք*, Արցախ, Գանձասար Աստուածաբանական կենտրոն, 1999:

Գեղամյանց, Եղիշե, *Ուղեգնացական ակնարկներ*, Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2010:

Լեօ, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913)*, Թիֆլիզ, Տպարան Ն. Աղանեանի, Պոլից. 7, 1914:

Ծատրյան Մայա, Արգունյանյան Մարիետա, «Ասկերանի շրջանի Դաշուշեն համայնքի շրջակայքի դենդրոֆորան», *Արցախի պետական համալսարանի Գիտական տեղեկագիր*, (Ստեփանակերտ, 2017): 155-164:

Կարապետյան, Սամվել, *Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1999:

Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 49, Հինգշաբթի, 27 Յունիսի:

Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», *Մեղու Հայաստանի*, (Թիֆլիս, 1885) № 50, Կիրակի, 30 Յունիսի:

Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», Մեղու Հայաստանի, (Թիֆլիս, 1885) № 51, Հինգշաբթի, 4 Յուլիսի:

Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», Մեղու Հայաստանի, (Թիֆլիս, 1885) № 56, Կիրակի, 21 Յուլիսի:

Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», Մեղու Հայաստանի, (Թիֆլիս, 1885) № 57, Հինգշաբթի, 25 Յուլիսի:

Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», Մեղու Հայաստանի, (Թիֆլիս, 1885) № 59, Հինգշաբթի, 1 Օգոստոսի:

Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», Մեղու Հայաստանի, (Թիֆլիս, 1885) № 62, Հինգշաբթի, 11 Օգոստոսի:

Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», Մեղու Հայաստանի, (Թիֆլիս, 1885) № 64, Կիրակի, 18 Օգոստոսի:

Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», Մեղու Հայաստանի, (Թիֆլիս, 1885) № 65, Հինգշաբթի, 22 Օգոստոսի:

Հայկունի, «Ուղեգնացական ակնարկներ», Մեղու Հայաստանի, (Թիֆլիս, 1885) № 79, Հինգշաբթի, 10 Հոկտեմբերի:

Հարությունյան, Գրիշա, *Ժողովրդական կրթության զարգացումը լեռնային Ղարաբաղում*, Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 1985:

Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը, Շուշի, Տպարան Բ. Տեր-Սահակեանի, 1913:

Սանթրոսյան, Մուշեղ, *Երևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին*, Երևան, Հայպետուսմանկիրատ, 1964:

Սարգսյան, Սլավա, *Արցախի բնակավայրերը (ստուգաբանություններ)*, Երևան, 2018:

Տեր-Գասպարյան, Ռուբեն, *Շուշի*, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, 1993:

Բաֆֆի, *Խաճախի մեկըրությունները (1600-1827)*, Թիֆլիս, Կովկասի Կառավարչ. գլխ. կառավար. տպարան, 1882:

Tonoyan, Artyom. “Armenia-Azerbaijan: Rethinking Role of Religion in the Nagorno-Karabakh Conflict, Religion, Conflict, and Stability in the Former Soviet Union.” In *Religion, Conflict, and Stability in the Former Soviet Union*, edited by Migacheva, Katya, and Frederick, Bryan. Rand Corporation, 2018, pp. 11-33.

Յլիզադե, Հոսոն Իֆա, Տաթև հոգևորին տարիք [Շուշի քաղաքի պատմությունը], առաջաբան և տառադարձ. Ն. Ախունդովի // *Qarabağnamə, 3-üncü kitab* (գլխ. խմբ. Մ. Փարգալիև), Bakı, 2006:

Շուշիի Գոհար տիկնոջ Վերին մզկիթը լիովին իրանական կրոնամշակութային օրինակներից է. արևելագետ, 14.10.2019, <https://artsakhpress.am/arm/news/115214> (հասանելի է 25.06.2023):

Շուշիում վերականգնվել է Գոհար տիկնոջ Վերին մզկիթը, 04.10.2019, <https://www.aravot.am/2019/10/04/1070083/> (հասանելի է 25.06.2023):

Շուշիում վերականգնվել է Գոհար տիկնոջ Վերին մզկիթը, 08.10.2019, <https://escs.am/am/news/5191> (հասանելի է 25.06.2023):